

- Побудова власних висловлень на подібну тему, побудова текстів за канвою, опорними словами і словосполученнями, створення монологів на основі власних спостережень, складання текстів-описів, текстів-міркувань.

Методичний аспект використання текстів на уроках мови базується на розумінні тексту як засобу оволодіння мовою і мовленням. Робота з текстом дає можливість раціональніше розв'язувати проблеми внутрішньопредметних зв'язків, показати функціонування в мовленні мовних одиниць усіх рівнів, проводити спостереження над відповідними мовними явищами, реалізовувати лінгвістичний, етнокультурознавчий компоненти нового змісту навчання мови.

Список використаних джерел

1. Закон про загальну середню освіту // газета „Освіта України” від 23 червня 1999.
2. Каранська М.У. Синтаксис сучасної української літературної мови: Навч. посібник. – К. : Либідь, 1995. – 311 с.
3. Рінберг В.Л., В.Л. Усатеко Т.П. Текст і навчання зв'язного мовлення // Укр. мова і літ. в шк. – 1989. – №2. – С. 56 – 59.
4. Організація тексту. Граматика і стилістика. – К. : Наукова думка, 1979.– 102 с.
5. Хорошковська О.Н. Розвиток українського мовлення молодших школярів // Поч. шк. - №8. – С.14.

The article deals with the system of working with a text in primary school. It shows the essence of the problem of text-forming methods of organizing the work with texts at the lessons of developing connected speech and reading.

Key words: *text, communicative competence, speech development, linguistics of a text, skills, habit.*

УДК373.3.016:811.161.2.

Мартина О.В.

ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ МОВЛЕННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ НА УРОКАХ РІДНОЇ МОВИ

У статті описано педагогічні умови формування культури мовлення молодших школярів і запропоновано відповідні види вправ і завдань.

Ключові слова: *культура мовлення, навичка, мовленнєва ситуація, сприймання, аналітико-синтетичні здібності.*

В умовах відродження інтелектуального та духовного потенціалу громадян України, розширення сфер функціонування української мови як державної особливої ваги набуває культура усного мовлення – найважливішого засобу спілкування, виховання і всебічного розвитку особистості.

Основи культури мовлення закладені у працях вітчизняних лінгвістів і методистів (Н.Д. Бабич, І.К. Білодід, О.М. Біляєв, С.Я.Єрмоленко, М.А. Жовтобрюх, А.П. Каніщенко, А.П.Коваль, Л.І.Мацько, М.І. Пентиліук, М.М. Пилинський, В.М. Русанівський та ін.). Ученими визначено сутність мовної культури людини та суспільства, теорії мовної норми, комунікативні якості культури мовлення, досліджено психологічний та психолінгвістичний аспекти мовленнєвих висловлювань (Л.С. Виготський, М.І. Жинкін, І.О. Зимня, О.О. Леонтєв, С.Л. Рубінштейн,

І.О. Синиця та ін.). Однак, системна робота щодо формування й удосконалення мовленнєвої культури учнів початкових класів залишається актуальною і не достатньо розробленою. Окремі аспекти розвитку мовленнєвої культури школярів початкової ланки освіти розглядали М.Л.Нікітін (становлення і розвиток орфоепічних норм мовлення молодших школярів), Р.М.Миронюк (прийоми вироблення в дітей навичок україномовного етикету), Р.І.Черновол-Ткаченко (формування орфографічних норм української мови в молодших школярів), В.І.Стаднік (формування уявлення про культуру мовлення і культуру спілкування) та інші. Натомість пошук шляхів оптимізації мовного виховання, перш за все формування нормативного українського мовлення учнів ще не був предметом спеціального дослідження вчених, що й зумовило вибір теми дослідження.

Отже, об'єкт дослідження – процес формування культури мовлення молодших школярів. Мета статті – описати педагогічні умови формування культури мовлення молодших школярів на уроках рідної мови.

Як зазначає Н.Бабич, поняття культура мовлення має теоретичний і практичний аспект, який “не може бути вичерпаний ніколи, бо виявляє себе щоразу для кожного мовця неповторно, не може передбачити всі можливості ситуації функціонування індивідуального мовлення” [1, с. 28]. Таким чином, культура мовлення – це нормативність і доцільність викладу інформації, тобто філологічне і психолого-педагогічне обґрунтування використання граматичних структур відповідно до умов і вимог конкретної ситуації.

Важливим засобом виховання загальної культури людини є рідне слово. Видатний педагог В.Сухомлинський зазначав, що мова є складовою духовної культури дитини та її культури мови зокрема: «Багата мова – багатий духовний світ, розвинуте почуття краси слова – висока моральна культура. Убогість слова – це убогість думки, а убогість думки веде до моральної, інтелектуальної, емоційної, естетичної товстошкірості» [6, с. 507]. Безперечно, дбати про високу культуру мовлення в школі є професійним обов'язком насамперед учителя початкових класів. Саме він має дати зразок змістовного, точного, виразного та емоційного, бездоганно грамотного мовлення. «В руках вихователя слово – такий же могутній засіб, як музичний інструмент в руках музиканта, як фарби в руках живописця, як різець і мармур в руках скульптора», - зазначав В.Сухомлинський [5, с. 160]. Формуючи культуру мовлення учнів, педагог звертає їхню увагу на виразність, правильність, логічність мовлення, вміння користуватися мовностилістичними засобами, бачити красу живого народного слова та водночас уникати помилок, пов'язаних з негативним впливом просторічної, діалектної лексики, жаргонізмів, суржику тощо.

Формування культури мовлення не можливе без розвитку зв'язного мовлення, що передбачає опанування молодшими школярами норм літературної мови, збагачення словника дітей синонімами, образними словами, засвоєння граматичного ладу рідної мови. Як зазначав К.Ушинський, навчання рідної мови в школі передбачає триєдину мету: розвивати в дітей ту душевну здатність, яку називають даром слова; ввести дітей у свідоме володіння скарбами рідної мови; допомогти дітям засвоїти логіку цієї мови, тобто граматичні її закони в їх логічній системі, оскільки справжнє оволодіння мовленням школярами відбувається не інакше, як у результаті раціонально організованої мовленнєвої практики, керованої граматиною [7, с. 69].

Відомо, що складовою частиною змісту навчання молодших школярів є формування таких якостей культури мовлення, як правильність, змістовність, логічність, зв'язність, точність, багатство й виразність. Оскільки зміст має відповідати основним цілям навчання, які визначаються на основі соціального замовлення, до складової частини змісту доцільно віднести формування культурознавчих уявлень та морально-етичних навичок. Тому під час навчання вчитель має використовувати такі жанри усної народної творчості, як казка, загадка,

пісня, прислів'я. Вони відбивають споконвічні людські цінності: духовну красу українського народу, його кращі моральні переконання – чемність, доброзичливість, гречність, ввічливість.

У системі уроків, які включають відомості про мовлення, учням дається загальне уявлення про спілкування, види мовленнєвої діяльності. Звертається увага на відмінності між мовою та мовленням, наголошується, що мовлення – це спілкування за допомогою мовних засобів, що сприймається на слух чи за допомогою писемних текстів. Важливо пояснити за допомогою чого здійснюється спілкування між людьми. Учні знайомляться з такими основними правилами спілкування, як:

- учитися допомагати іншим і словом, і ділом;
- намагатися, щоб спілкування було для людей корисним і приємним.
- спілкуючись, бути завжди уважними, ввічливими і доброзичливими, поважати думку співрозмовника;
- уживати якомога більше слів, які підкреслюють шанобливе ставлення до людей, наприклад: «даруйте», «перепрошую», «дякую», «будь ласка», «якщо ваша ласка» тощо;
- уважно слухати інших;
- пам'ятати: невічливо багато говорити про себе, перебивати співрозмовника;
- говорити про те, що може бути цікавим адресатові мовлення. Враховувати його вік, характер та інтереси;
- не розмовляти без потреби голосно, не вживати грубих слів;
- учитися відчувати настрій співрозмовника, його ставлення до ваших слів, Намагатися не виявляти свого поганого настрою.

Варто звернути увагу учнів на те, що говорить народна мудрість про правила спілкування. Для цього слід запропонувати на пам'ять “вузлик” народних повчань: *Ввічливість є мовою, якою може говорити німий та яку почує і зрозуміє глухий, Від гарних слів язик не відсохне. Від меча рана загоїться, а від лихого слова – ніколи. Добрим словом мур проб'єш, а лихим і в двері не ввійдеш. Мовчи, язичку, дістанеш паляничку. Холодним словом серце не запалиш. Ввічливість нічого не коштує, але все купує та інші.*

Для кращого запам'ятовування прислів'їв і приказок можна практикувати на кожному уроці мови «хвилинки народної мудрості», під час яких учні пояснюють зміст народних повчань і дають власні коментарі. Таким чином формується духовний світ учнів і збагачується їх словниковий запас.

Прямим продовженням історичних традицій минулого є тексти віршів та оповідань для дітей сучасних дитячих письменників. Утверджуючи гуманістичні ідеали сьогодення, ці твори порушують проблеми морального, етичного, естетичного розвитку особистості. «Методично правильно організований процес їх сприймання та розуміння сприяє не тільки формуванню в молодших школярів комунікативних умінь, а й трансформації смисло-змістової інформації у власні свідомі моральні переконання» [2, с. 61].

Мовлення людини тісно пов'язане з її функціями, почуттями, умінням бачити, спостерігати, диференціювати явища навколишнього середовища, тому без збагачення знань, вражень про навколишній світ неможливо формувати мовленнєві вміння й навички. Враховуючи це, вчитель має добирати тексти для аналізу, теми творчих робіт про рослинний і тваринний світ, природні явища, щоб викликати певні почуття про почуте, прочитане або побачене.

Для формування культури українського мовлення школярів важливе значення має лексичне багатство мови. Збагачення словника учня – одне з головних завдань навчання мови, умова успішного розвитку мовлення і засвоєння знань та умінь. На уроках української мови, читання й інших предметів реалізується складна система збагачення й активізації нових слів – як спеціальних, так і загальнонавчаних. Ця

система, зазвичай, називається словниковою роботою і розглядається як складова частина системи розвитку мовлення учнів. Цілеспрямованими матеріалами та завданнями з лексики насичені майже всі вправи з української мови: на синоніми, антоніми, омоніми, на вживання слів в окремих комунікативних ситуаціях. Лексична робота проводиться переважно практично [4, с. 56.].

Пропонуємо кілька текстів для лексико-стилістичної роботи.

Завдання 1. *За столітніми дубами позіхнуло сонце. А ось і перша бджола, шукаючи поживи, золотим жолудем упала на мачушник, забриніла йому ранкову пісню і почала набирати пилок у свої кошики. Удосвіта з річки прийшов такий туман, хоч ножем ріж (М.Стельмах).*

Робота над текстом: Про яку пору року йдеться у тесті? З чого це видно? Як у тексті сказано про схід сонця? (*позіхнуло сонце*). А якими ще словами можна про це сказати? (*усміхнулося сонце; сонечко вмилося ранковою росою*). З чим порівнюється бджола? Якими словами описано її працю? Як ви розумієте вислів *такий туман, хоч ножем ріж* ? (*дуже густий туман*).

Завдання 2. Прочитайте текст. Знайдіть слова, вжиті в переносному значенні.

Тиша оповила землю, вкриту снігом. Заколисаний хуртовинами, вдягнутий у теплу снігову шубу, спить ліс. Дрімають ялини і сосни, чітко виділяючись своїм темно-зеленим вбранням на білизні снігу, очікують на тепло гаї і переліски. Мріють про весну опушені білим хутром берези й осики, клени і липи, граби і дуби. Вони чекають, що незабаром заплаче від злості зима, закапають її зимові сльози, переливаючись усіма кольорами райдуги.

- Про яку пору року йдеться?
- З якою інтонацією потрібно прочитати текст? Чому?
- Поясніть зміст останнього речення.
- Підкресліть дієслова. Знайдіть у тексті синоніми до дієслова *сплять* (*дрімають, мріють*).

Завдання 3. Прочитайте текст. Порівняйте його з попереднім.

Зимовий ліс

Стояв через поле сивий хмурний ліс, а понад тим лісом, з того краю, що приходить ніч, тумою насувала темна курава-мла, а з того лісу – вовком позирає розбійник-мороз, ночі дожидуючи: «Ось-ось... ось нехай тільки сонце зайде – я прийду до вас куті їсти ...» (За С. Васильченком).

- Про яку пору року йдеться?
- Чи однаково описується зимовий ліс в обох текстах?
- Які почуття у вас викликав зміст першого тексту, і які – другого? Чому?
- З якою інтонацією слід читати текст «Зимовий ліс»?

Завдання 4. Прочитай текст.

Підкресли іменники. Визнач відмінок.

*Біжить весела річка,
немов у віночку стрічка.*

*Із-за гори збігає,
як промінь сонця сяє.*

*Поміж полями в'ється
й змією видається.*

*А дівчині всміхнеться,
то дзеркалом здається.*

*На що ще схожа річка, -
запитує Марічка?*

(Н. Сіранчук)

- Чому і чим, якими ознаками річка схожа на стрічку, промінь сонця, змію, дзеркало?

З метою збагачення мовлення школярів словами з пестливими суфіксами пропонуємо виконати таке завдання.

Прочитайте вірш. Скажіть, які слова допомагають авторові передати почуття ніжності до природи, легкого суму з приходом осені.

Осінь

*Літечко тепленьке,
Де ти заподілось?
Сонечко ясненьке,
Де ти закотилось?
Травиця шовковая,
чом не зеленієш?
Квіточко червона,
чом не запашиєш?*

(Наталка Полтавка)

- Складіть кілька речень про прихід осені, використавши іменники *літечко, сонечко, травиця, квіточки*.

Мета таких завдань – закріпити набуті знання, збагатити усне й писемне мовлення школярів виразними у стилістичному відношенні одиницями мови: синонімами, антонімами, багатозначними словами, лексемами з переносним значенням, типовими граматичними моделями, найпоширенішими інтонаційними структурами.

Важливими для розвитку мовлення дітей і формування їх мовленнєвої культури є вправи, які передбачають вибір із ряду пропонованих найдоцільнішої стилістичної одиниці в наявній мовленнєвій ситуації. Підставляючи по черзі в текст кожен із пропонованих одиниць, учень розвиває своє мовне чуття, усвідомлює відмінність у відтінках значення слова, привчається вдумливо, мотивовано використовувати мовні засоби, удосконалює свої аналітико-синтетичні здібності.

Наприклад: Прочитайте текст. Визначте його тему і мету. Скажіть, які слова з поданих у дужках краще відповідають меті тексту. Чому? Читаючи, додержуйтесь потрібної інтонації.

Відспіває, відсвистить першу трель жайворонок, опуститься на першу прогалинку (*змерзлої, застудженої, затверділої*) землі. Сонце лише п'ятачок звільнило. Підійме пташечка короткі змерзлі лапки, прикриє темно-карі очі (*притулиться, припаде, доторкнеться*) грудкою до (*змерзлої, задубілої*) кірки. Доторкнеться гарячим серденьком до землі – дивися назавтра прогалинка й збільшилась трохи (За В. Михайловичем).

Для відпрацювання інтонаційних умінь і навичок доцільно використовувати яскраві в емоційному відношенні зразки тексту, що створює умови для засвоєння дітьми вміння передавати голосом різноманітні почуття. Наприклад:

Послухайте текст. Визначте його тему. Поділіть текст на частини. Поясніть, які частини тексту треба читати зі смутком і жалем, а яку – радісно.

Покинуте кошеня

Хтось виніс із хати маленьке сіре кошенятко й пустив його на дорогу. Сидить кошеня та й нявчить. Бо хоче додому, до матері. Проходять люди, дивляться на кошеня. Хто сумно хитає головою, хто сміється. Хто жаліє: бідне кошенятко, та й іде собі.

Настав вечір. Зайшло сонце. Страшно стало кошеняткові. Притулилося воно до куца та й сидить – тремтить. Поверталась зі школи маленька Наталочка. Чує – нявчить кошеня. Вона не сказала ні слова, а взяла кошеня й понесла додому. Пригорнулося кошенятко до дівчинки. Замуркотіло. Раде-радісеньке (В. Сухомлинський).

- Як ви оцінюєте вчинок Наталочки? Чому вчить нас цей текст?

Розвивати уявлення про істотні ознаки тексту (цілісність змісту, логічність і послідовність викладу, структурна організація, завершеність) допоможуть вправи, що передбачають редагування. Виконуючи їх, учні спостерігають за особливостями структури тексту, мотивування використаних конструкцій речень, словосполучень, з'ясування лексичного значення слів залежно від контексту тощо.

Наприклад: Прочитайте текст. Поділіть його на абзаци.

Метрів за 10 від нас під молодими гіллястими липами лисичка сидить – уважна, непорушна. Вушка нагострила, писочок підвела, і лише хвіст, вогнисто – рудий та пухнастий, ледь помітно ворухиться на самісінькому кінчику. Лисичку ніби вітром здуло. Відразу ж з місця стрибнула рудою блискавкою в гущу дерев і зникла. Ми з донькою підійшли до сухої гілки. Я дістав голопузе пташеня, воно кволо борсалось на долоні.

- А чие воно, татку? – допитується донька.

- Горличчине, здається...Десь тут має бути гніздечко.

За С. Носанем.

- Знайдіть помилку у послідовності викладу. (*Ми з донькою підійшли до сухої гілки. Лисичку ніби вітром здуло. Відразу ж з місця стрибнула рудою блискавкою в гущу дерев і зникла.*)

Отже, набуття вмінь досконалого мовлення забезпечується за умови відповідної організації навчально-мовленнєвої діяльності, яка полягає, передусім, у створенні системи вправ для опанування мовленнєвої культури, їх включення у структуру кожного уроку рідної мови початкової школи. Формування культури мовлення молодших школярів становить цілісний упорядкований процес, який характеризують зміст, принципи, засоби, методи і прийоми навчання. Це органічне поєднання системи стилістичної роботи з вивченням лексики, морфології й синтаксису, комплексний підхід до формування мовленнєвих умінь і навичок.

Список використаних джерел

1. Бабич Н.Д. Практична стилістика і культура української мови: Навч.пос.– Львів : Світ, 2003. – 432 с.
2. Бадер В. Розвиток зв'язного мовлення школярів // Рідна школа. – 1999. – № 11. – С. 60-62.
3. Бадер В.І., Васирина С.В. Редагування як засіб розвитку мовлення // Початкова школа. – 1991. – № 8. – С. 24-27.
4. Наумчук М.М., Лушпинська Л.П. Словник – довідник термінів і понять з методики української мови. –Тернопіль: Астон, 2003. – 132 с.
5. Сухомлинський В.О. Слово рідної мови. – Зібр. тв. у 5-и томах. – Т.5. – С. 160-167.
6. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: У 5 т. – К. : Радянська школа, 1976-1977. – Т.1. – 654 с.
7. Ушинський К.Д. Собрание сочинений. – М-Л., 1950. – Т.8. – 286 с.

The article describes the pedagogical conditions of forming junior pupils' speech culture. The appropriate types of exercises and tasks are given.

Key words: *speech culture, habit, speech situation, perception, analytical and synthetic skills.*